

Samarbejdspolitikken og jødernes redning i Leni Yahils optik

Af Therkel Stræde

Yahil og de danske historikere

De danske jøders skæbne under den tyske besættelse 1940-1945 er velkendt selv udenfor Danmark. Det er fremfor noget et resultat af Dr. Leni Yahils brilante bog, *Et demokrati på prøve*, som analyserer de omhandlede problemer med stor detaljerigdom. [...] Der er meget lidt, jeg kan tilføje til Dr. Yahils konklusioner, og jeg vil benytte lejligheden til at hylde dette videnskabelige arbejde, som Danmark må være taknemmeligt for!¹

Sådan vurderede Jørgen Hæstrup på en konference i 1983 om "Holocaust-periodens historiografi" den israelske historiker Leni Yahils værk og betydning. Hendes doktorafhandling var ifølge besættelsestidshistoriens nestor intet mindre end brillant. Udgivet på både hebraisk, engelsk og dansk havde den gjort meget til at gøre kendt internationalt og i Danmark, hvad det var, der skete, da den tyske besættelsesmagt i oktober 1943 slap sine polititropper løs imod Danmarks jøder, men endte med at deportere beskedne 472, mens over 7.000 eller hen ved 95 procent af de forfulgte nåede i sikker havn i Sverige.

Jørgen Hæstrup (1909-98) grundlagde besættelsestidshistorien som forskningsretning i Danmark, idet han var den første, der tog på sig at dokumentere og analysere modstandsbevægelsens historie. Han var med *Kontakt med England 1940-43* (1954) den første, der skrev disputats om besættelsestidens historie. Han havde selv deltaget i frihedskampen og vidste, at skulle man ind på livet af dennes historie, måtte man selv indsamle en stor del af kildematerialet i form af beretninger fra og

samtaler med aktørerne, altså de mænd og kvinder, der havde været aktive i bevægelsen. I samtiden havde modstandsfolkene jo af sikkerhedsmæssige grunde været påpasselige med at efterlade så få spor som overhovedet muligt. Hæstrup var længe en ener, og han forblev en *outsider* i det traditionsbundne danske historikermiljø, hvor mange anså magthavernes handlinger og selve magtens logik for det mest værdifulde forskningsområde.

Også det næste store forskningsarbejde, der blev publiceret om Danmark under besættelsen, Yahils *Et demokrati på prøve*, blev skrevet ud fra en outsiderposition. Leni Yahil (1912-2007) sad i Israel og en periode i Stockholm (hvor hendes ægtemand var Israels ambassadør 1956-59), mens hun arbejdede med afhandlingen. Hendes baggrund var tysk-jødisk og dedikeret israelsk. Hun var født i Düsseldorf og voksede op i Potsdam uden for Berlin. Hun studerede historie i München og Berlin og jødiske studier i Berlin, indtil nazisternes magtovertagelse gjorde det umuligt for jøder at studere i Tyskland.

Så emigrerede hun og slog sig som aktiv zionist ned i Palæstina. Her fortsatte hun sine historiestudier ved Det hebraiske Universitet i Jerusalem, blandt andet hos professor Ben-Zion Dinur, en af de første store israelske historikere og fra 1951 til 1955 den nye stats første undervisnings- og kulturminister. Indleveret til bedømmelse i 1964, forsvaret året efter og publiceret på hebraisk i 1966 og samme år også på dansk i DR-korrespondenten Werner David Melchior's elokvente oversættelse, blev hendes afhandling, der oprindeligt havde titlen *Jøderne i Danmark under Holocaust*, altså den anden afhandling

på højeste akademiske niveau om Danmark under den tyske besættelse, der så dagens lys.

Modstandsbevægelsen vejede tungt i besættelsestidshistoriens første år. Hæstrups disputats, dens fortsættelse *Hemmelig alliance* (1959) og den opfølgende, bredt komparative analyse af modstanden i Europa *Den fjerde våbenart* (1977) viste den aktive modstand og dennes rolle som del af og redskab i den allierede kamp mod Nazityskland. Og Yahils afhandling omhandlede redningsaktionen for jøderne, der var besættelsestidens uden sammenligning største samlede modstandsoperation og af udlandet tidligt blev anerkendt som Danmarks stjernestund i en tid, præget af grumsede kompromiser (i Danmark) og navnløs rædsel (i resten af det tyskdominerede Europa). I hvor høj grad modstandsbevægelsen egentlig skulle have æren for, at det gik jøderne så relativt lempeligt i Danmark, blev dog senere genstand for debat – en debat, der endnu pågår. Men Yahil var ikke i tvivl: At jødeforfølgelserne i Danmark ikke endte som i de andre tyskbesatte lande med udryddelse af store dele af den jødiske befolkning, skyldtes samspillet mellem befolkningen og modstandsbevægelsen. Det danske folk handlede enigt og spontant, men velorganiseret, idet det lod sig inspirere og vejlede af den politisk bredt favnende modstandsbevægelse, hvis lederskab stort set alle var enige om at anerkende fra etableringen af Danmarks Frihedsråd i september 1943 og frem til befrielsen.

Hæstrups anerkendelse af Yahils analyse var uforbeholden. Det gav han udtryk for i mange sammenhænge. Mindre uforbeholden var værket modtagelse blandt de yngre danske forskere, der sad og skrev på deres første større akademiske arbejder, da det udkom. I tidsskriftet *Historieljyske Samlinger* var Henning Poulsen (Århus Universitet) kølig og ordknap, i det toneangivende *Historisk Tidsskrift* leverede Hans Kirchhoff (Københavns Universitet) en spærreild af mere eller mindre berettigede detailkritikpunkter og fyrede drabelige kanonsalver af imod Yahils etiske og politiske grundlag.² Hun

havde nemlig – uvant for historikere skolet i dansk positivistisk tradition – åbent lagt frem for læserne, at hun stod på et klart politisk standpunkt, nemlig zionismen, og fandt, at jødernes skæbne i Danmark underbyggede dette. Når det selv i den fredelige danske retsstat kom til forfølgelse af den endda lillebitte og særdeles velintegrerede jødiske minoritet, kunne ingen diasporaeksistens, men kun en selvstændig og sikkerhedspolitisk velfunderet jødisk stat garantere jøderne en eksistens uden forfølgelse. Som hun konkluderede med reference til den antisemitiske bølge, der gik over Danmark lige efter, at den tyske ”jødeaktion” havde gjort den jødiske minoritet synlig, og befrielsen efterfølgende givet meningsdannelsen fri igen:

Erfaringen fra Danmark viser samtidig, at også en jødisk gruppe, hvis status og rettigheder er sikrede, når ligevægten i det folk, i hvis midte den befinder sig, forstyrres, pludselig kan opleve at føle modvilje slå sig i møde – det skete jo altså selv i det Danmark, der netop med livet som indsats havde forsvaret jøderne.³

Med Hæstrup som nestor og den, der garanterede forbindelsen til modstandsbevægelsen og dens udforskning, var en flok nyuddannede unge mænd i 1960'erne gået i gang med projekter om mange forskellige aspekter af besættelsestidens historie og især den rolle, politikerne og centraladministrationen havde spillet. Udrustet med privilegeret adgang til de offentlige arkiver i regi af det til lejligheden oprettede Udgiverselskab for Danmarks Nyeste Historie (DNH) og i et vist omfang også med forskningsmidler gik de i gang med at belyse emner, som ledende politikere og embedsmænd – der i høj grad var de samme som besættelsesårenes aktører – fandt forskningsmæssigt underbelyst: Ikke-voldelig, ”åndelig” resistens (Henning Poulsen og Henrik S. Nissens studie af *Dansk Ungdomssamvirke og De ældres Råd*, 1963), etableringen af den danske variant af kollaborationen, som protagonister foretrak at kalde ”forhandlings- og samarbejdspolitikken”

(Nissen, 1973), og studier af dennes førende mænd Peter Munch (udenrigsminister 1929-40; ved Ole Karup Pedersen, 1970) og Erik Scavenius (udenrigsminister 1940-43, tillige statsminister 1942-43; ved Viggo Sjøqvist, 1973).

Hæstrup selv forskød også sit fokus til kollaborationen og dens motiver i studiet af departementschefsstyret, altså ledelsen af centraladministrationen, der i hans fortolkning grundlæggende havde forfulgt de samme mål som frihedsbevægelsen.⁴ Hæstrups værdsættelse af Yahils bidrag til dansk besættelsehistorie delte hans yngre elever som sagt ikke. For dem var hun en "udefra kommende" og som israeler og jøde "farvet" i sit syn. Det faldt dem tilsyneladende ikke ind, at de selv som danske, ikke-jødiske mænd slæbte på en lige så manifest videnskabelig, kulturel og vel også politisk bias.

Karakteristisk for Yahil var, at hun betonedede vekselvirkningen mellem systemet, modstanden og den brede befolkning, og man kan sige, at hun tidligt kridtede denne bane op for fortsatte studier. De danske historikere ville bare ikke spille på den, men foretrak deres egen bane. Så "jødeaktionen" og redningsaktionen i oktober 1943 fik – trods Yahils stærke argumentation for at se "jødespørgsmålet" som det, hun kaldte "vejrhønen" i det dansk-tyske forhold, og redningsaktionen som en nøglebegivenhed – kun en ret så marginal status inden for Danmarks historie under besættelsen. For danske historikere gjaldt der det samme, som hun havde observeret for så vidt angik disses fagkolleger i de neutrale lande, der var forblevet ubesatte:

De fleste af dem behandler det jødiske problem som en af mange faktorer, der påvirkede begivenhedernes gang i de respektive lande; kun få har givet særlig opmærksomhed til jødernes skæbne som et forsknings-emne i sin egen ret.⁵

Udlandet var ret ubelastet af detailviden om besættelsestiden eller Danmark i det hele taget. Men

ud fra, hvad der var sket i resten af Europa, blev jødernes redning anset som en slags kvintessens af det danske folks stilling og holdning under tysk herredømme – et syn, der tenderede til romantisering. Danske historikere tog ikke spørgsmålet op om, hvad det brede engagement i jødernes redning kunne udsige om den danske befolkning og dens værdigrundlag, endsige hvor bredt det havde været i hvilke sociale grupper. "Folkestemningen" var for svær at analysere kildemæssigt, syntes de, så de fokuserede deres forskning på andre emner.

Man kan mene, at det forhold, at det længe kun var Hæstrup, der (i sit studie af departementschefsstyret og bogen om de unge jødiske flygtninge i Danmark)⁶ forskede videre i jøderedningens problemer, afslørede en stiltiende accept af Yahils resultater hos hendes kritikere, og at kritikken i grunden handlede om andet end det rent historiefaglige. I hvert fald skal vi frem til 1990'erne, før historikere af en ny generation gjorde jødernes marginaliserede historie under besættelsen til genstand for nye studier: Den tyske historiker Ulrich Herbert lagde grunden til sin stjernekarriere med sin disputats (1996) om den tyske rigsbefuldsmægtigede Werner Bests handlinger, motiver og baggrund, Rasmus Kreth og Michael Mogensen (1995) undersøgte selve flugten og spørgsmålet om, hvor farlige overfarterne egentlig havde været, med inddragelse af kildemateriale fra den svenske side, og Sofie Lene Bak (2001) kortlagde "jødeaktionen" danske og internationale historiografi.

Også de yngre historikere stillede sig kritiske over for Yahils resultater og tolkning. Men deres kritik udsprang nu fra en anerkendelse af jøderedningens centrale plads i Danmarkshistorien som en begivenhed, der på en og samme tid forbandt Danmark med den store europæiske fortælling om Holocaust og skilte landet ud som undtagelsen, der bekræftede reglen om jødernes udgrænsning og udryddelse og de lokale befolkningers aktive medvirken i nazisternes folkedrab.

Yahil og årsagerne til jødernes redning
Hvad var så Leni Yahils fortolkning af ”jødeaktionen” og redningen? Hvordan så hun sammenhængen mellem samarbejdspolitikken og den vellykkede redningsaktion?

Først må begreberne præciseres: Besættelsestidens danske politikere og embedsmænd skelnede mellem forhandlingspolitikken og samarbejdspolitikken.⁷ Forhandlingspolitikken stod for Danmarks forhold til Tyskland. Trods besættelsen anerkendte Nazi-tyskland Danmark som en suveræn, neutral stat og afgav straks garantier for, at man ville respektere landets styreform og indre orden. Garantierne blev udhulet en del i besættelsesårenes løb, men grundlæggende holdt de, ikke mindst fordi den danske side viste stærk vilje til at tilpasse sig magtforholdene og imødekomme de tyske krav, efterhånden som de blev rejst. Samarbejdspolitikken betegnede det politiske samarbejde mellem de demokratiske partier i Rigsdagen, institutionaliseret i den samlingsregering, der blev dannet den 9. april 1940 og med flere omdannelser holdt til den 29. august 1943, og i det snævre ”nimandsudvalg” (fra oktober 1943 ”trettenmandsudvalg”). Som en slags fortrolig minirigsdag dannede ”nimandsudvalget” det politiske bagland for regeringen, henholdsvis det ”upolitiske” departementschefsstyre, og sikrede et fortroligt forum for den politiske debat, der ikke længere kunne føres åbent og frit på grund af tyskernes tilstedeværelse. Samarbejde og fodslag mellem de demokratiske partier sås som en forudsætning for, at Danmark kunne stå stærkest muligt i forhandlingerne med Tyskland. Derfor var de højreekstremistiske/nazistiske småpartier, som der var nogle stykker af i tredivernes og besættelsesårenes Danmark, og det diminutive kommunistparti, der grundlovsstridigt blev illegaliseret, da Tyskland angreb Sovjetunionen den 22. juni 1941, udelukket fra de samarbejdende partiers kreds.⁸

I disputatsen fra 1973 hamrede Henrik S. Nissen denne terminologi fast med syvtommersøm. I sin senere disputats om ”Augustoprøret” i 1943 (1979)

brækkede Kirchhoff den ned af muren og foreslog, at man om forholdet til tyskerne brugte det i international forskning almindeligt anvendte begreb kollaboration. Herfor nedkaldte han skarp kritik over sig fra fagkolleger og nogle af besættelsestidens aktører og valgte senere, trods tilslutning fra andre, at bløde sit velargumenterede ordvalg op. I disputatsen havde Kirchhoff udførligt gjort rede for, at kollaboration kunne have mange motiver, ikke kun eller primært ideologisk overensstemmelse med den nazistiske besættelsesmagt (som man kun fandt i det i Danmark marginale højreekstremistiske miljø), og at kollaborationsadfærd udmærket kunne dække over målsætninger, der både i intentionen og i praksis gik på tværs af besættelsesmagtens. Han veg imidlertid for kritikken og gik i senere arbejder mere og mere over til at bruge begrebet samarbejdspolitik – men nu altså om det danske forhold til besættelsesmagten, ikke om indre-danske forhold.⁹

Man kan mene, at samarbejdspolitik blot er et dansk ord for kollaborationspolitik, men i Kirchhoffs og andres senere værker er det blevet anvendt som et ”blødere” begreb for det dansk-tyske forhold. Nogen 1:1-fordansking af fremmedordet er der ikke tale om; samarbejdspolitik har en mere tilførdelig klang og smager mindre af landsforræderi. Man kan også sige, at samarbejdspolitikbegrebet skriver Danmark ud af periodens generelle europæiske historie og suggererer, at det dansk-tyske forhold 1940-45 må ses som aldeles unikt. Ikke kun sprogligt betyder samarbejdspolitikbegrebet et skridt tilbage til det nationalhistoriske tolkningsunivers, som besættelsestidshistorien og den danske historieskrivning generelt kom fra. Men i dag er det samarbejdspolitikbegrebet, der mest anvendes – af forskerne, i bredere formidlende værker som *Danmark besat*, i medierne – og derfor også i *Rambams* enquete og her i artiklen.

Yahil blev ved de samtidige aktørers terminologi og brugte ordet forhandlingspolitik for det, der i dag mestendels betegnes som samarbejdspolitikken, altså det dansk-tyske forhold. Og hvordan så hun

så sammenhængen mellem samarbejdspolitikken og jødernes redning i Danmark? Et kraftigt hint ligger der allerede i doktorafhandlingens titel *Et demokrati på prøve*, der underforstår, at prøven blev bestået. I afhandlingens indledning hedder det:

Der angives almindeligt fem årsager til den danske redningsaktions succes:

1. Det ringe antal jøder i Danmark.
2. De særlige politiske vilkår, der rådede i tyskerne "mønsterprotektorat" i Danmark.
3. Det neutrale Sveriges geografiske nærhed.
4. Tidspunktet for jødeaktionen i Danmark i efteråret 1943, d.v.s. efter krigens vendepunkt markeret ved de tyske nederlag i El Alamein og Stalingrad.
5. Det danske folks særlige karakter med dets moralske niveau og kærlighed til frihed og demokrati.¹⁰

Med de særlige politiske forhold i det danske "mønsterprotektorat" er det netop samarbejdspolitikken, Yahil sigter til. Tyskland havde, som det hed i den meddelelse om den stedfundne besættelse, som den tyske gesandt Cecil von Renthe-Fink overbragte den danske regering den 9. april 1940 om morgenen, "ikke til hensigt ved sine foranstaltninger nu eller for fremtiden at antaste Kongeriget Danmarks territoriale integritet eller politiske uafhængighed".¹¹ I regeringens svareklæring, altså den faktiske kapitulation, gentog udenrigsminister P. Munch den tyske formulering. Han etablerede dermed den de facto-overenskomst, som forholdet mellem besættelsesmagten og det besatte land skulle bero på, altså den fiktion, at der var tale om et samarbejde mellem to principielt frie og ligeværdige partnere, som følgelig skulle foregå ad de for mellemstatslige forhold normale kanaler og praktisk varetages af de to udenrigsministerier og diplomatiet. Den danske bestræbelse blev herefter så godt som muligt at virkeliggøre fiktionen og forsøge at holde tyskerne fast på deres løfte ved at gøre gode miner til slet spil. Det gjaldt om at forhindre handlinger og ytringer,

der kunne provokere tyskerne til indgreb, at imødekomme, men helst i afsvækket form, de politiske krav, de måtte stille, og så vidt muligt forebygge, at krav blev rejst, ved proaktivt at tilfredsstille – i hvert fald delvist – deres økonomiske og sikkerhedsmæssige behov. Denne kurs så P. Munch og statsminister Thorvald Stauning ligesom samtlige samarbejdende partier som den eneste farbare vej til at undgå krigsdeltagelse og -ødelæggelser, beskytte de socialt svageste imod deroute, bevare demokratiet og dets institutioner og fastholde sammenhængskraften i det danske samfund og den danske egenart.

Netop den danske politiske kultur og befolkningens mentalitet, bundet op på kærlighed til "frihed, retfærdighed, lighed og lovlige retsorden"¹² var der – som Yahil så det – bred konsensus om mellem socialdemokrater, liberalister og konservative (om end en del konservative og andre nationalister i årene op til besættelsen ytrede betydelig skepsis ved den demokratiske, parlamentariske styreform). Udover politisk fodslag på Christiansborg var det ifølge samarbejdspolitikkerne nødvendigt, at befolkningen rykkede sammen og besindede sig på "danske værdier", men først og fremmest bevarede ro og orden og afstod fra alt, hvad der kunne provokere besættelsesmagten. Der var hos de allerfleste danskere ingen tvivl om, at tyskerne var fjenden, men man måtte indstille sig på at leve med fjenden. Som det tegnede sig i 1940, ville det reelt blive et samliv på den stærkere parts præmisser og af lang, måske meget lang varighed.

Man var i Danmark bekendt med nazisternes virulente og voldsomme antisemitisme. Den havde de fleste medier i 1930'erne protesteret imod, indtil Udenrigsministeriet for at undgå de hyppige demarcher fra den tyske gesandts side mindeligt bad dem om at lægge en dæmper på ytringerne. Men man så med det samme, at tyskerne nok ville kræve indgreb imod jøderne – de danske og flygtningene fra Tyskland, Østrig og Tjekkiet (hvis tal var ringe, fordi dansk flygtningepolitik var blevet strammet igen og igen, netop for så vidt gørligt at blokere for

jødisk indvandring).¹³ De danske politikeres frygt for tyske krav om jødeforfølgelse var så stærk, at Renthe-Fink allerede i sit første store memorandum, efter at landet var blevet besat, fandt det nødvendigt at advare Berlin om, at indgreb over for jøderne ville fremkalde alvorlige forstyrrelser i Danmarks politiske og økonomiske liv.¹⁴ Og det i et memorandum, hvor han netop havde opridset det perspektiv, at Tyskland – mod den oprindelige forventning – ville kunne tjene tykt på besættelsen af Danmark, hvis man bare lod de politiske institutioner, myndighederne og erhvervslivet passe sig selv og selv justere sig ind i forhold til de nye magtpolitiske realiteter i et Europa under tysk dominans.

Kunne det nazistiske diktators folk affinde sig med den anomali, at der i det ”blodsbeslægtede” lille land ved nordgrænsen fortsat herskede demokrati, endda med en socialdemokratisk regeringsleder, hvis tyske partifæller var blevet pint og til dels myrdet som ”folkefjender” i koncentrationslejrene, måtte de også kunne indstille sig på at lade ”jødespørgsmålet” i Danmark hvile, i hvert fald indtil videre, var logikken. Renthe-Fink og andre opmærksomme tyske iagttagere inklusive hans efterfølger 1942-45, Werner Best, var ikke i tvivl om, at et stort flertal af danskerne havde et blødt punkt for jøderne og hang ved forestillingen om, at disse som borgere var omfattet af den lighed for loven, samfundet grundlæggende byggede på. Og den fleksibilitet og tilbageholdenhed med hensyn til krav om antijødiske forholdsregler, Renthe-Fink og Best anbefalede, holdt i flere år efter, at total fysisk udryddelse i 1941 var blevet den officielle, omend hemmeligholdte tyske politik på området. Den holdt så længe, Danmark havde en fungerende demokratisk regering, der kunne stå i spidsen for kollaborationen og legitimere denne over for befolkningen, det vil sige til den 29. august 1943. I Yahils øjne skabte det særlige arrangement vedrørende besættelsesforholdet, altså den gensidige samarbejdspolitik, det spillerum for politisk handling, som gjorde det muligt for danskerne og de tyskere, der delte deres prioriteter, at beskytte jøderne

i Danmark imod forfølgelse. Der var en række tiløb fra tyske aktører i Berlin til at få en antijødisk politik sat på dagsordenen i Danmark, og antisemitiske meningsdannere fra det danske nazistiske miljø råbte tidligt og sent på ”handling”. Men frem til den 29. august 1943 blev de initiativer, der var, alle kvalt et sted mellem Berlin, Dagmarhus og Slotsholmen. Og fra maj 1943 lukkede Best af for pengestrømmen til antisemitismens førende organ i Danmark, ugebladet *Kamptegnet*, for at sikre størst mulig ro omkring emnet.

Skønt Best var berygtet som ideologisk antisemit fra sin tid som organisationschef i Gestapo og chef for det tyske politi i det besatte Frankrig, en forhistorie, Yahil fortæller, overtog han som øverste tyske chef i Danmark Renthe-Finks samarbejdspolitiske linje. Han begrundede den endda teoretisk med danskernes ”højtstående racekarakter”, som krævede fløjlshandsken snarere end jernnæven som styringsinstrument: Tyskland skulle ikke støde et ”blodsbeslægtet” folk fra sig ved unødigt brutalitet, mente racisten Best. Men i karrierediplomaten Renthe-Finks såvel som SS-generalen Bests kalkule indgik den indsigt i den danske mentalitet, at smertegrænsen i forhold til kompromiser – politisk og i den daglige omgang med besættelsesmagten – gik ved diskriminerende, udgrænsende indgreb over for den jødiske befolkningsminoritet. I Yahils optik hang jøderedningens forudsætning nummer to altså tæt sammen med nummer fem, ja, den første afgang direkte af den sidste:

Det forekommer da muligt, at den afgørende faktor er den sidste – 5) -, at det kun var dansk karakter og samfundsform, der gjorde det muligt for de øvrige faktorer at medvirke til redningen.¹⁵

Ifølge Yahil herskede der en grundlæggende overensstemmelse mellem den danske befolkning og dens demokratisk valgte politiske ledere. Fra 1800-tallet og frem var der etableret en bred konsensus om først retsstatens principper og så den demokratiske

styreform. Netop fordi den gradvise demokratisering havde været så bredt forankret og omfattede et bredt udsnit af samfundets institutioner, var demokratisk sindelag blevet en del af danskernes ”karakter”. Aktiv medvirken i hverdagslivets demokratiske processer havde gjort, at almindelige danskere identificerede sig med samfundsordenen og deres land, og havde samtidig givet dem en evne til at tage ansvar og handle uden at vente på, at autoriteter skulle udstikke retningslinjer og paroler først. De kompetencer, som gjorde befolkningens spontane forsvar for jøderne muligt og effektivt, var altså blevet erhvervet i en vekselvirkning mellem befolkningen og dens ledere igennem en langvarig læreproces. I tidens løb var de blevet så godt indarbejdet, at befolkningen også uden ledere vidste at gøre det moralsk rigtige og handle effektivt.

Den organiserede modstandsbevægelse, fra den 16. september 1943 forenet under Danmarks Frihedsråds paraply, spillede en vigtig rolle med hensyn til at give redningsaktionen retning og i videst muligt omfang få samlet flest mulige af de forfulgte op, så kun få blev ladet tilbage. Men drivkraften i redningsaktionen var almindelige danskere af alle befolkningslag, der spontant sluttede sig sammen om opgaven. I Yahils optik var jøderedningen spontan og prompte, fordi danskerne bredt havde internaliseret et værdisæt, der straks påbød dem at tage afstand fra det tyske, racistiske overgreb og motiverede mange til at forsvare dette værdisæt ved aktiv handling. Og når redningsaktionen var så velorganiseret, skyldtes det, at den demokratiske kultur havde oplært befolkningen til effektiv græsrodspraksis, samt at en modstandsbevægelse med basis i samme værdisæt var til stede til at give inspiration, retningslinjer og kontinuitet. Hun anerkendte, at der var modstandsfolk, der holdt lav profil under masseflugten på grund af den sikkerhedsmæssige situation, der netop i kraft af masseinvolveringen var prekær for de illegale. Men hun så ingen modsætning eller dissonans mellem ”almindelige danskeres” modstandsaktiviteter i de dage og de organiserede frihedskæmperes. Tværtimod betragtede hun jøde-

redningen som en saltvandsindsprøjtning, der markant øgede tilslutningen til, accepten af og viljen til at yde økonomisk og anden støtte til den organiserede modstand – en påstand, der nok kunne have tålt en grundigere underbygning og først for alvor blev undersøgt adskillige år senere.

Yahils syn på det danske folk

Det kan kritiseres, og er også blevet det, at Yahil i for høj grad så den danske befolkning som en enhed og uden at problematisere tog den nationalhistoriske epokes begreb ”det danske folk” til sig. Hun hæftede sig ved, at mennesker af alle samfundslag deltog i bestræbelserne på at advare jøderne, bringe dem ud af farezonen og få dem færget over til Sverige, og ved, at der kun kendes få eksempler på, at nogen dansk sagde nej til at hjælpe med. Undtagelsen er den snævre kreds af nazister, der var blevet sat udenfor, henholdsvis selv havde sat sig uden for den nationale konsensus og tilbød håndlangertjenester til forfølgerne. Hos Yahil står et enigt dansk folk imod en lille gruppe udskud, som – udansk – med hadpropaganda, ulovlig registrering og stikkerhjælp til de tyske forfølgere forsøger at opnå jødernes udskillelse af det danske samfund.

At enigheden om at fordømme jødeforfølgelserne og hjælpe dens ofre var bred i det danske samfund, kan ikke betvivles. Snart sagt hver eneste samfundsinstitution protesterede imod overgrebet.¹⁶ Og antallet af mere eller mindre almindelige danskere, der engagerede sig i hjælp til forfulgte jøder, skal med sikkerhed tælles i titusinder.¹⁷ Men en egentlig undersøgelse af, hvor bred opbakningen bag redningsaktionen var, leverede Yahil ikke, selvom hun kom langt omkring tematisk, og den er til dato ikke lavet. Hvordan stillede almindelige danskere i Jylland sig egentlig til jødeaktionen? Her levede der stort set ingen jøder, og dagblade som *Jyllands-Posten* og *Kolding Avis* havde helt til april 1940 givet plads – endda lederplads – til antisemitiske meningsytringer.¹⁸

Gik de på jagt efter jøder at redde, eller stod de og betragtede mere eller mindre udeltagende den ”københavnerebegivenhed”, som jøderedningen i udgangspunktet var, eftersom fire femtedele af de mennesker, nazisterne definerede som jøder, var bosat i hovedstadsområdet? At ingen forskere har taget det på sig at undersøge, hvor udbredt hjælpen til jøderne faktisk var, hvor mange der deltog aktivt i redningsaktionen, og hvilke kredse og miljøer de helt præcist kom fra, samt hvordan holdningen var i den bredere befolkning, kan muligvis ses som udtryk for, at historikerne stoler på Yahils tolkning og det omfattende, men spredte og anekdotiske kilde materiale, den bygger på. Så reelt ved vi ikke, om enigheden om at hjælpe jøderne var så enstemmig og fladedækkende som hævdet af Yahil.

Hvad vi derimod tydeligt kan se, er, hvordan hendes fremstilling af det enigt handlende, næsten monolitiske folk med det sunde, demokratiske værdisæt står i gæld til, hvad man kan kalde en grundtvigiansk mesterfortælling. Højskolebarnet Nissens undersøgelse (sammen med Henning Poulsen) af besættelsestidens to vigtigste ”folkelige”, antityske organisationer udkom kort før, Yahil afleverede sin afhandling, og Yahils afhandling er gennemsyret af denne mesterfortælling. Hun refererer Nissen og Poulsens undersøgelse udførligt, men har tydeligvis parallelt med disse arbejdet med samme tematik og særligt med teologen Hal Kochs forståelse af demokrati og danskhed. Det er især Koch – som blev vakt som grundtvigianer, da Danmark blev besat – hun gør til sandhedsvidne på det danske folks integrative værdisæt. I en senere sammenligning af dansk og tysk nationalisme stillede Yahil det endnu skarpere op:

Danskerne [...] – det officielle Danmark, samfundet og de enkelte mennesker – handlede lige fra starten af som efter forud indgået aftale, og sluttede sig – da truslen mod jøderne blev akut – sammen med bemærkelsesværdig lethed i en national redningsaktion. Udover gunstige geografiske og politiske omstæn-

digheder, var det det spontane, enstemmige svar, der sikrede dens enestående succes.¹⁹

Den danske enhedsfront så hun begrundet i den ”ikke-aggressive nationalisme”, som var vokset ud af det danske nederlag til Preussen/Østrig i den anden slesvigske krig i 1864 og var blevet en afgørende faktor i danskernes selvforståelse.²⁰ ”Sandt demokrati” i Danmark var vokset frem af højskolernes ikke-autoritære samtalepædagogik og andelsbevægelsens hverdagspraksis og havde overlevet den industrielle modernisering, som i Danmark forløb uden de dramatiske sociale spændinger, man så de fleste andre steder, og det danske begreb om folk og folkelighed var integrativt. Den tyske nationalidentitet tog derimod udgangspunkt i en idealistisk forestilling om et oprindeligt germansk folk (*Ur-Volk*), defineret ved sin biologiske racerenhed og aggressivt udgrænsende alt ”fremmed”, især den franske oplysning og jøderne. Tyske tænkere som Johann Gottlieb Fichte og Ernst Moritz Arndt kaldte på disciplin, mandsugt og underordning under staten. Heroverfor stolede Grundtvig på folkets styrke frem for statens, og den tillid hjalp de enkelte medlemmer af folket til at udvikle deres potentiale og positive, velafbalancerede holdning.

Danmark og Tyskland repræsenterede altså ifølge Yahil to væsensforskellige, ja, diametralt modsatte former for nationalisme. Det var det, der kom til udtryk, da tyskerne som logisk følge af deres udgave af nationalismen satte forfølgelsen af de danske jøder i værk, og danskerne, tro mod deres anderledes nationalisme, enigt, selvværdigt og selvorganiseret satte sig op imod den og reddede landets jøder.²¹ Samarbejdspolitikken kunne i Yahils perspektiv ses som et spil, hvor politikere og embedsmænd af forholdene og spillets logik var afskåret fra at spille med åbne kort, mens befolkningen efter lang tids skoling i demokratiske beslutningsprocesser havde udviklet evnen til at afkode også dette spil og derfor var i stand til at handle på eget ansvar. Det havde de ansvarlige, valgte ledere ikke mulighed for. Som sådan udgjorde samarbejdspolitikken følgelig én

vigtig del af grundlaget for, at jødernes redning lykkedes så godt. Sådan set behøvede folket slet ikke modstandsbevægelsens vejledning, men den var velkommen i konkrete situationer, for den tog udgangspunkt i den samme værdimæssige konsensus. Og denne konsensus var også uden modstandsbevægelsens vejledning og allerede før dens etablering så veletableret, at almindelige danskere stort set allerede vidste, hvad de skulle gøre i den konkrete krisituation – og hvorfor de måtte handle, selvom det betød ulempe og måske ligefrem fare for dem selv.

Når historikere i de senere år har fremhævet samarbejdspolitikken som en væsentlig – hvis ikke den væsentligste – forudsætning for, at de danske jøders store flertal blev reddet i oktober 1943, er dette for så vidt en tilbagevendende til Yahils synsmåde.²² Men der er den afgørende forskel, at samarbejdspolitikken for Yahil ikke blot var et politisk handlemønster som reaktion på den stedfundne besættelse, altså et anliggende for politikere, ledende embedsmænd og andre ”beslutningstagere”. Som Yahil så kausaliteten, gik den ikke fra Slotsholmen eller noget ”lederskab” overhovedet ud til ”folket”, snarere den modsatte vej fra samfundets basis til ”toppen”. Hun så politikernes samarbejde med besættelsesmagten som funderet i en bredere og dybere national konsensus om, hvad der var danske værdier, og hvilke af disse, der ubetinget måtte forsvares.

Der er næppe tvivl om, at hun betragtede den vidtgående overensstemmelse mellem lederskabet og et folk, der var parat til selv at skride til aktion, som model for det Israel, hun så engageret og aktivt var med til at opbygge. Nødvendigheden af en stærk og fælles ideologisk basis og af viljen til at forsvare denne ved selvstændig, om nødvendigt illegal og væbnet handling var en lære, Yahil mente at kunne læse ud af det danske eksempel. I konsekvens heraf var hun temmelig nådesløs i sin kritik af det dansk-jødiske lederskab, der – som hun så det – helt havde strakt våben, indordnet sig og undladt at forholde sig som de myndige borgere, redningsfolkene, da det kom til stykket, viste sig at være. Her svarede

Yahils syn på de jødiske samfund og organisationer i diasporaen til den dengang dominerende tendens i den israelske offentlighed til at bebrejde de jødiske ledere den udbredte passivitet, hvormed jøderne i det tyskbesatte Europa havde mødt nazisternes og deres kollaboratørers jødeforfølgelser – en tematik, Yahil gennemgik land for land med både detaljerigdom og overblik i sit historievidskabelige hovedværk *The Holocaust. The Fate of European Jewry*.

Det, der talte for Yahil om styrken i det grundlæggende danske værdisæt, var, at alle statsborgere uden skelen til etnisk/racemæssig eller religiøs identitet blev opfattet som en del af det kollektiv, der skulle forsvares. Ydermere at befolkningen, da det gjaldt, tog udgangspunkt i en bredere, mere integrativ opfattelse af dette kollektiv, end politikerne og især flygtningeadministrationen havde gjort op igennem 1930'erne. Som en selvfølgelighed inkluderede befolkningen derfor udenlandske, statsløse, oprindeligt tyske, østrigske og tjekkiske jøder, der levede – til dels illegalt – som flygtninge eller immigranter i Danmark, i den personkreds, der skulle reddes. Det var altså ikke samarbejdspolitikken forstået som et politisk handlemønster, der reddede de danske jøder fra diskrimination under besættelsen og den tyske forfølgelse i oktober 1943, men det værdisæt, som lå bag ved samarbejdspolitikernes handlinger såvel som bag modstandsbevægelsens og de almindelige redningsaktivisters, der supplerede hinanden.

Man kan problematisere, at Yahil – i lighed med mange af sine samtidige historikerkolleger og mest i sine tidlige værker, mindre i *The Holocaust* – arbejdede med en vis national stereotypisering af danskerne og tyskerne (derimod ikke jøderne). Men måske skulle man snarere tage udfordringen op og undersøge historisk, hvilken rolle værdier, holdninger, stemninger og manifest ideologi spillede mere konkret for de forskellige grupper og miljøer, der engagerede sig i hjælp til jøder i oktober 1943, henholdsvis hos dem, der valgte at se den anden vej. For de fandtes også, måske endda i større omfang end Yahil indså.

Udblik

Daniel Levy og Natan Sznajder har i *The Holocaust and Memory in the Global Age* formuleret tesen om, at vi i dag har bevæget os fra en national til en kosmopolitisk bevidsthed, og at netop betragtningen og studiet af Holocaust har spillet en vigtig rolle i dette mentale skift: I dag kan man fint identificere sig med "helte" og "martyrer" eller ofre fra en anden nation og kulturkreds end sin egen.²³ Ud fra den tese forekommer det ikke tilfredsstillende at forklare oktoberbegivenhederne i Danmark i 1943 med henvisning til en "nationalkarakter". Heller ikke, hvis man som Yahil ser den som historisk opstået og altså ikke som uforanderlig endsige biologisk/racemæssigt forankret, men dog ret homogen. Alligevel må Yahils rekonstruktion af opspillet, begivenhederne på dansk og tysk side i september-oktober 1943 og efterspillet i de store linjer siges at have bevist en bemærkelsesværdig langtidsholdbarhed. Hos hende kan man hente inspiration til at rette blikket mod samfundets "græsrodsniveau" og se nærmere på redningsaktionens omfang og konkrete forankring også i specifikke lag, miljøer og organisationer, samt ikke mindst analysere mere i dybden og på aktørplanet, hvad det var for motiver, der lå bag, både akut-kortsigtet og mere langvarigt-mentalitetmæssigt.

Det er muligt, endda sandsynligt, at forskellige mennesker, grupper og miljøer hjalp jøder af vidt forskellige, måske indbyrdes modstridende bevægrunde. Derudover – og det ville passe med Yahils 50 år gamle tolkning – at der faktisk på tværs af de politiske lejre og holdningsskellet mellem kollaboration og modstand eksisterede en fælles minimumskonsensus i det danske samfund, som blev mobiliseret og forstærket af det tyske overgreb mod de danske jøder og gjorde det muligt at udnytte de øvrige faktorer optimalt, som Yahil anførte som afgørende for den succesrige redningsaktion i Danmark: Tidspunktet, geografien og det forhold, at der i Danmark kun var ret få jøder at redde.

Vi synes, vi i vore dage ved meget om oktober 1943, og kan takke Yahils forskningsindsats og evne til at syntetisere for ikke så lidt af det. Men først undersøgelsen, der sammenfatter redningsaktionen og de involverede motiver til et bredere, mere sammenhængende billede, vil for alvor realisere det ambitiøse forskningsprogram, hun opstillede:

Denne undersøgelse sigter til at belyse hin historiske begivenhed i dens fulde rækkevidde, at belyse dens årsager og rødder, at gøre rede for dens resultater og konklusioner og – om muligt – at uddrage den lære, den har at give.²⁴

Det har vi stadigvæk til gode.

LITTERATUR

Anvendte tekster af Leni Yahil i kronologisk rækkefølge:

1967 *Et demokrati på prøve. Jøderne i Danmark under Besættelsen*. København: Gyldendal
1967 (= *Hatzalat hayehudim bedania. Demokratia sheamda bemivchan*. Jerusalem 1966 = *The Rescue of Danish Jewry. Test of a Democracy*. Philadelphia: Jewish Publication Society of America 1969).

1967 "Scandinavian Countries to the Rescue of Concentration Camp Prisoners", *Yad Vashem Studies*, Vol. 6, 1967, s. 181-220.

1967-68 "Historians of the Holocaust", *Wiener Library Bulletin*, Vol. 22, 1967-68, s. 2-5.

1972 "Methods of Persecution. A Comparison of the "Final Solution" in Holland and Denmark", *Scripta Hierosolymitana*, Vol. 23, 1972, s. 279-300.

1977 "The Uniqueness of the Rescue of Danish Jewry." Gutman, Yisrael & Efraim Zuroff (red.), *Rescue Attempts during the Holocaust. Proceedings of the Second Yad Vashem International Historical Conference, Jerusalem, April 1974*, Jerusalem: Yad Vashem 1977, s. 617-625.

1976 "The Holocaust in Jewish Historiography." Gutman, Yisrael & Livia Rothkirchen (red.), *The Catastrophe of European Jewry. Antecedents, History, Reflections*, Jerusalem: Yad Vashem 1976, s. 651-670.

1982 "Rescue during the Holocaust. Opportunities and Obstacles". Div.B: The History of the Jewish People: *Proceedings of the Eighth World Congress of Jewish Studies, Jerusalem, August 1981*. Jerusalem: World Union of Jewish Studies 1982, s. 161-166.

1988 "The Historiography of the Refugee Problem and of Rescue Efforts in the Neutral Countries." Gutman, Yisrael & Gideon Greif (red.), *The Historiography of the Holocaust Period. Proceedings of the Fifth Yad Vashem International Historical Conference, Jerusalem, March 1983*, Jerusalem: Yad Vashem 1988, s. 513-534.

1991 "National Pride and Defeat: A Comparison of Danish and German Nationalism", *Journal of Contemporary History*, Vol. 26, No. 3-4, sept. 1991, s. 453-478.

1993 "Dänemark." Israel Gutman et al. (red.), *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden* Vol. 1-3. Berlin: Argon 1993, s. 305-308 (= *Encyclopedia of the Holocaust* Vol. 1-4. New York: Macmillan 1990 = *Ha-Entsiklopedya shel ha-Shoah* Vol. 1-6. Tel Aviv: Sifriat Poalim 1990).

1990 *Die Shoah. Überlebenskampf und Vernichtung der europäischen Juden*. München: Luchterhand 1998 (= *The Holocaust. The Fate of European Jewry, 1932-1945*. New York: Oxford University Press 1990 = *ha-Sho'ah. Goral Jehudei Europa, 1932-1945*. Tel Aviv: Schocken 1987).

NEKROLOGER

Kirchhoff, Hans

2009 "Leni Yahil, 1912-2007", *Historisk Tidsskrift*, Vol. 109, 2009, s. 222-224.

Fatal-Kna'ani, Tikva

2009 "Leni Yahil", *Jewish Women. A Comprehensive Historical Encyclopedia*. Jewish Women's Archive, 2009. Tilgængelig online: <https://jwa.org/encyclopedia/article/yahil-leni>

ØVRIG LITTERATUR

Christensen, Claus Bundgaard m.fl.

2005 *Danmark besat*. København: Høst & Søn 2005.

Hæstrup, Jørgen

1966-71 ... *Til landets bedste. Hovedtræk af departementschefsstyrets virke 1943-45*. Bind 1-2. København: Gyldendal, 1966-71.

1982 *Dengang i Danmark. Jødisk ungdom på træk 1932-45*. Odense: Odense Universitetsforlag 1982.

1988 "The Historiography of the Holocaust and Rescue Efforts in Denmark and Norway." Gutman, Yisrael & Gideon Greif (red.), *The Historiography of the Holocaust Period. Proceedings of the Fifth Yad Vashem International Historical Conference, Jerusalem, March 1983*, Jerusalem: Yad Vashem 1988, s. 535-544.

Kirchhoff, Hans

1970 "Leni Yahil: Et demokrati på prøve. Jøderne i Danmark under besættelsen. Oversat til dansk fra hebraisk af Werner David Melchior", *Historisk Tidsskrift*, Vol. 70, 1970, s. 269-278.

2001 *Samarbejde og modstand under besættelsen. En politisk historie*. Odense: Odense Universitetsforlag 2001.

2013 *Den gode tysker: G.F. Duckwitz – De danske jøders redningsmand*. København: Gyldendal 2013.

Kristensen, Henrik Skov
2012 ”Moralske dilemmaer.” Bent Blüdnikow et al. (red.), *Opgøret om vor samtids historie*, København: Peter la Cour 2012, s. 71-74.

Levy, Daniel og Natan Sznajder
2006 *The Holocaust and Memory in the Global Age*. Philadelphia: Temple University Press 2006.

Lidegaard, Bo
2013 *Landsmænd. De danske jøders flugt i oktober 1943*. København: Politikens Forlag 2013.

Nissen, Henrik S.
1973 *1940. Studier i forhandlingspolitikken og samarbejdspolitikken*. København: Gyldendal 1973.

Poulsen, Henning
1967 *Historieljyske Samlinger*, Ny Rk. Vol. 7, No. 4, 1967, s. 625.

Rünitz, Lone
2005 *Af hensyn til konsekvenserne. Danmark og flygtningespørgsmålet 1933-1940*. Odense: Syddansk Universitetsforlag 2005.

Scavenius, Erik
1948 *Forhandlingspolitikken under besættelsen*. København 1948.

Thing, Morten
2008 *De russiske jøder i København 1882-1943*. København: Gyldendal 2008.

NOTER

¹ Hæstrup 1988, s. 535.

² Se Poulsen 1967, s. 625 og Kirchhoff 1970, s. 269-278.

³ Yahil 1967, s. 340.

⁴ Se Hæstrup 1966-71.

⁵ Yahil 1988, s. 513.

⁶ Se Hæstrup 1982.

⁷ Jævnfør Scavenius 1948.

⁸ Jævnfør Nissen 1973.

⁹ Mest markant i Kirchhoff 2013, s. 55ff. Se også Kirchhoff 2001.

¹⁰ Yahil 1967, s. 22.

¹¹ Citeret i Ibid., s. 44.

¹² Ibid., s. 45.

¹³ Jævnfør Rünitz 2005.

¹⁴ For dette og det følgende, se Yahil 1967, s. 44ff.

¹⁵ Ibid., s. 23.

¹⁶ Jævnfør Ibid., s. 208ff.

¹⁷ Yahil dristede sig ikke til at skønne over, hvor mange danskere der i flugtugerne medvirkede ved redningen af de flygtende jøder, og spørgsmålet har til dato ikke været gjort til genstand for systematisk udforskning. Går man ud fra, at i gennemsnit en-to ikke-jøder ydede en eller anden form for hjælp til de flygtende, er hjælpernes antal over 10.000 og sandsynligvis langt højere.

¹⁸ Jævnfør blandt andre Thing 2008, s. 456ff.

¹⁹ Yahil 1991, s. 453.

²⁰ Ibid., s. 454.

²¹ Ibid., s. 474f.

²² For eksempel Kristensen 2012, s. 71-74, Christensen m.fl. 2005, Lidegaard 2013.

²³ Levy og Sznajder 2006, s. 19ff.

²⁴ Yahil 1967, s. 23.